

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Oorlogsmonument De Bilt

1958, Jaap Kaas

Datum

12 april 2012

Inhoud

Inhoud	p. 3
Inleiding	p. 5
Samenvatting	p. 7
Waardering, Historisch	p. 9
Waardering, Artistiek	p. 11
Conditie	p. 13
Behandeling	p. 23
Optioneel	p. 24
Bijlagen:	
1. Symboliek	p. 28
2. Leven en werk Jaap Kaas	p. 30
3. Chronologisch overzicht	p. 32
4. Schademappings	p. 35
5. Technische data Euville- zandsteen	p. 40
6. Officieel besluit Gemeenteraad	p. 41
7. Analyse aangetroffen zouten	p. 42

Inleiding

Het oorlogsmonument de Bilt van Jaap Kaas bestaat grotendeels uit de Franse kalksteensoort Euville. Deze steensoort geeft in het Nederlandse klimaat nogal eens problemen. Het monument is twee maal eerder onderzocht (1995 en 2001) en wordt sindsdien jaarlijks onderhouden. Toch liggen er vragen over de conditie en behandeling van het kunstwerk.

Door de gemeente De Bilt werden de volgende onderzoeksvragen gedefinieerd:

1. Hoe kan het beeld het best onderhouden worden?
2. Is het verstandig door te gaan met de anti-graffitibehandeling met Supral?
3. Waar zijn recente onderhoudsadviezen te vinden? Er zijn voortdurend nieuwe inzichten en nieuwe producten aangaande behoud. Hoe kan de gemeente blijven en meegaan in de ontwikkelingen?
4. Wat is wijsheid: terugbrengen in oude staat, conserveren in huidige staat of laten vervallen?
5. Wat is er gaande in de kern van het beeld, is het verstandig om het beeld te ontmantelen?
6. Wel of niet impregneren?
7. Wat te doen bij vorst(perioodes)?
8. Wat te doen bij calamiteiten/vandalisme etc.?
9. Wat te doen met de beschadigde letters: zo laten, herstellen of (digitale) informatie toevoegen via een bord of display in de buurt?
10. Kan de RCE aangeven in hoeverre het onderhoud van het herdenkings- en oorlogsmonument van Jaap Kaas in De Bilt "de moeite waard is" gezien vanuit de cultuurhistorische waarde met het oog op de investeringsbereidheid van de gemeente?
11. Wat zijn de mogelijkheden van een digitale scan van het monument en heeft dit zin?

Bovenstaande vragen vormden de basis van het onderzoek.

Projectteam

Projectleiding: Rutger Morelissen
Alberto de Tagle
Marian Koning
Hester Lensink

Technisch Onderzoek: Ineke Joosten
Luc Megens

Kunsthistorisch Onderzoek: Geertje Huisman
Fleur Bus (stagiair Reinwardt Academie)

Conserverings Onderzoek: Lisya Bicaci (UvA)

Samenvatting

Het oorlogsmonument in De Bilt door Jaap Kaas is een belangrijk kunstwerk, zowel om kunsthistorische, historische als emotionele (herdenking) redenen.

Behoud en verantwoord onderhoud is daarom van belang. De gebruikte natuursteen, Euville-kalksteen, geeft in ons klimaat nogal eens problemen. De conditie van het oorlogsmonument is desalniettemin opmerkelijk goed.

- **Recente schade:**
De schade die de laatste 15 jaar met name in het onderste deel van het kunstwerk is ontstaan hangt vermoedelijk samen met het materiaal en conditie van de (oudere) voegen in combinatie met vocht, dat door de ontstane kieren in deze voegen kan binnendringen tussen de platen. Het vervangen van de cementvoegen heeft daarom de hoogste prioriteit. De voegen moeten worden vervangen door een zachtere kalkmortel.
- **Onderhoud:**
Voorzichtig reinigen (stoom, lage druk). Gebruik van chemicaliën moet in principe worden vermeden. Wel is het verstandig het monument goed in de gaten te houden en eventuele veranderingen te documenteren (foto's van probleemplekken, kort rapportje wat er is gedaan en eventuele bijzonderheden). De aangetroffen zouten moeten op de juiste wijze worden verwijderd.
- **Gebruik van het antigrffiti-middel Supral:**
Uit recent onderzoek blijkt dat producten op was-basis een negatief effect hebben op de vochthuishouding van natuursteen. Dit kan bijdragen aan het ontstaan van schade, hetgeen invloed kan hebben op de cultuurhistorische waarde. Het is daarom zinvol over te stappen op een ander antigrffiti-product op basis van polysaccharide.
- **Recente onderhoudsadviezen:**
Er zijn voortdurend nieuwe inzichten en nieuwe producten aangaande behoud. In geval van bijzonderheden of veranderingen, maar ook wanneer er vragen zijn over mortels of antigrffitiproducten kan het beste een academisch geschoold keramiek/steenrestaurator ingeschakeld worden. Deze zijn te vinden via Restauratoren Nederland (www.restauratoren.nl/) of het Restauratoren Register (www.restaurator.nl/).
- **Terugbrengen in oude staat, conserveren in huidige staat of laten vervallen?**
Conserveren in huidige staat is de meest voor de hand liggende optie, de conditie van het monument is goed. Slechts lokaal is er de steen wat meer verweerd, maar er is nog verbazingwekkend veel detail (en beitelsporen) aanwezig. Behoud van oorspronkelijk materiaal kan en moet daarom voorop staan. Er zijn vooralsnog geen ingrijpende restauraties nodig. Een digitale scan van het monument in huidige conditie is zoals gezegd een zinvolle investering.
Terugbrengen in oude staat is in feite een utopie: het is niet vast te stellen hoe de oorspronkelijke staat precies was. Ook is het onmogelijk de tand des tijds terug te draaien. Laten vervallen is niet direct aan de orde, de conditie van het monument is goed. Verval is overigens nooit geheel tegen te gaan, maar is door goed onderhoud wel te beperken.
- **Moet het beeld ontmanteld worden?**
In het rapport van 2001 is sprake van vochtproblemen in de constructie. De RCE heeft geen aanwijzingen gevonden dat er iets zorgwekkends aan de hand is in de

kern van het monument. Het probleem zit hem meer in de slechte voegen. Deze moeten vervangen worden zoals aangegeven in het behandelingsvoorstel. Daarnaast is goede natuurlijke droging (door zon en wind) van belang. De beplanting rond het monument moet daarom laag gehouden worden. Vervolgens is monitoren zinvol om eventuele beginnende schade tijdig te constateren.

- **Impregneren:**
Gezien de goede conditie zijn ingrijpende en kostbare maatregelen zoals impregneren onder hoge druk (het zgn. Ibach-procedé) niet aan de orde. Impregneren heeft grote effecten op de eigenschappen van de steen en is niet reversibel. Het is daarom in de meeste gevallen (zo ook hier) niet wenselijk. Hoewel een dergelijke behandeling niet of nauwelijks zichtbaar is, kan het op termijn ongewenste bijeffecten hebben. Daarmee zou het, behalve op de conditie ook een effect hebben op de waarde van het monument.
- **Wat te doen bij vorstperiodes?**
Het is van belang het hele jaar te zorgen voor goede natuurlijke droging door zon en wind. De beplanting rond het monument moet daarom laag gehouden worden (de huidige situatie is goed). Was werkt (evenals het op bijenwas gebaseerde Supral) belemmerend bij droging. Daarom is het van belang een ander antigrffiti-product (bijvoorbeeld op basis van polysaccharide) te kiezen.
- **In geval van calamiteiten/vandalisme etc.:**
Zo snel mogelijk een geschoold restaurator inschakelen! (www.restauratoren.nl en www.restaurator.nl). Verkeerd handelen door niet-specialisten kan dramatische gevolgen hebben (zoals gebleken is bij de te harde reiniging na de graffiti-aanval op dit monument) en een negatief effect hebben op de waarde van het monument.
- **Beschadigde letters:**
De teksten zijn nog goed leesbaar en de gerestaureerde letters houden zich goed. Behoud van origineel materiaal staat voorop. Eventueel aanvullende informatie via bord (mits dit de zichtbaarheid van het monument niet belemmert) of display kan uiteraard altijd. Het informeren van het publiek over de betekenis en de geschiedenis van het monument is zeker zinvol.
- **3D-scan:**
Een nuttige investering zou het maken van een digitale scan van het monument zijn, zodat de huidige toestand met alle nog aanwezige details worden vastgelegd. Dit kan van grote waarde zijn bij toekomstige restauraties. Ook is het een ijkpunt voor monitoren van eventueel verval. In een uiterste geval kan het bovendien dienen om een replica van het monument te maken.
- **Cultuurhistorische waarde:**
Om de vraag te beantwoorden of de cultuurhistorische waarde behoud en beheer van het monument rechtvaardigtkunnen we kort zijn. In diverse brieven uit september en oktober 1958 heeft de gemeente zich gecommitteerd om het onderhoud op zich te nemen, zie bijlage 6. Wel is het kennen van de cultuurhistorische waarde van belang met het oog op de behandeling. Ook is het aan te raden dat de gemeente deze vraag in een breder verband beschouwd en te onderzoeken hoe dit monument zich verhoudt tot de overige openbare kunstwerken binnen de gemeente. Indien gewenst kan de RCE haar hierbij van dienst zijn.

Waardering Monument

Historische waarde

De wens om een monument op te richten ontstond in 1955 toen de Gemeente voor een nieuwe wijk straatnamen zocht en gesuggereerd werd om die te noemen naar verzetsmensen. Nog meer zag men echter in het oprichten van *een monument van kunstwaarde* voor het eren van de omgekomen verzetsmensen, maar vreesde daar de financiële middelen niet voor te kunnen vinden. Voor de totstandkoming van een monument werd in 1956 een commissie geformeerd. Het geld bleek uiteindelijk geen onoverkomelijk probleem. Er werden geldinzamelingsacties op touw gezet en de gemeenschap bracht het benodigde bedrag zelf bijeen. Ook bedrijven en instellingen hebben fors bijgedragen. De betrokkenheid van de inwoners van de gemeente was tekenend: er was in totaal bijna 27 duizend gulden te besteden.

De plek die de gemeente in gedachte had was gelegen langs de oprijlaan naar het gemeentehuis 'Jagtlust' tussen twee stadskernen aan de Soestdijkseweg te Bilthoven (gemeente De Bilt). De centrale

ligging was gunstig en bovendien bevond zich daar een houten kruis waar sinds 1945 jaarlijks de dodenherdenking werd gehouden.

Nederland kende tot 1940 nog nauwelijks oorlogsmonumenten en het aantal gedenkmonumenten was op één of twee handen te tellen. Na 1945 veranderde dit en overal in Nederland rezen er gedenktekens uit de grond. Om deze initiatieven in goede banen te leiden en het artistieke gehalte te waarborgen kwam er in oktober 1945 een Koninklijk Besluit voor oorlogs- of gedenktekens waarin een aantal regels was vastgelegd waaraan voldaan moest worden om dergelijke monumenten te mogen oprichten. De minister van OK&W moest goedkeuring verlenen en nationale en provinciale commissies adviseerden hem daarbij.

De gemeente kreeg een advies van de Nederlandse Kring van Beeldhouwers (NKB) die na de oorlog uit angst voor beunhazerij in de kunst de opdrachtverlening ging reguleren. De kring droeg vier beeldhouwers aan de Gemeente voor en aan Jaap Kaas viel de eer ten deel: met name de leeuw in één van de ontwerpen viel in de smaak.

In het uiteindelijke monument zijn elementen uit vijf verschillende schetsen terug te vinden en gecombineerd tot een samengesteld beeld. De uitvoering van de uitgebeelde personen was daarbij formeler dan op de schetsen. Er zijn de nodige verschillen aan te wijzen tussen ontwerp en uitvoering.

Details ontwerp Jaap Kaas 26-1-1957 voor een herdenkingsmonument Bilthoven (zijaanzichten) Archief Jaap Kaas, RKD Den Haag

In het uiteindelijke ontwerp droegen de verzetsmensen en soldaten uniformen in plaats van gewone kleding of wat slordige uniformen zonder helm zoals op de schetsen. In het ene reliëf wordt een gevallen Nederlandse soldaat door de klauw van een adelaar met uitgeslagen vleugels en een swastika in de andere klauw beetgenomen waarbij de adelaar met zijn snavel een agressieve en bijtende beweging maakt. In de schets lijkt het eerder alsof de man de adelaar naar de keel grijpt.

In het andere reliëf neemt een verzetsman in het uniform van de Binnenlandse Strijdkrachten een fakkel over van een sneuvelende kameraad. Uit vroege schetsen blijkt dat ook de houding van de personen in de reliëfs aan de uiteindelijke grootte en daarmee de verhoudingen van de driehoek zijn aangepast. Het comité wilde deze reliëfs duidelijk groter dan Kaas ze had bedacht zodat de thematiek herkenbaarder uitgebeeld kon worden. Een fragment van een schets in het archief laat ook een studie zien van twee naakte mannen in deze houding. De voorstellingen zijn allemaal sterk expressief. De op zijn achterste zittende leeuw bovenop is in zijn brullende en afwerende houding de centrale aandachtstrekker die bovenal kracht en onoverwinnelijkheid uitstraalt. Het beest is gestileerd vormgegeven in ferme, strakke lijnen en lijkt gestroomlijnd als een futuristisch beeld. Op de voorkant van het monument, onder de leeuw, is het wapen van De Bilt afgebeeld met de elf namen van mensen die in het verzet sneuvelden 'GEMEENTENAREN GEVALLEN IN EN DOOR HET VERZET'. Daarbij staan twee regels uit het Wilhelmus: 'DEN VADERLANT GHETROUWE. BLIJF ICK TOT INDEN DOOT'.

Uit een briefwisseling met bevriend beeldhouwer Mari Andriessen, die in de centrale commissie zat die over de goedkeuring ging, maar tevens één van de gegadigden was om de opdracht te krijgen, blijkt dat Andriessen Kaas opperde om van het voetstuk een eenvoudige schacht te maken. Maar dat was Kaas niet van plan, hij schrijft: *"Ik zou wel zeer onredelijk zijn wanneer ik je je goed gemeente raad kwalijk nam. Mijn ontwerp is een compromis, zoals alles in dit leven, en het resultaat van het gewone geharrewar met de oprichtingscommissie. Ik heb de stommitieit begaan om verschillende schetsen te maken, waarbij ik in sommige trachtte, in de geest van de commissie te werken. Deze laatste schetsen sloegen, jammer genoeg, heel erg in en het heeft mij al moeite gekost, mijn leeuw in deze vorm [GH zo op het voetstuk] in de wacht te slepen. Ik voel nu bijster weinig voor meer gezeur en zal dus maar afwachten, wat de Hoogmogende Heren beslissen.*

Waarschijnlijk is dit ontwerp niet zoveel slechter dan sommige andere, dat het afwijzing zal billijken. In elk geval nogmaals hartelijk dank voor de door jou genomen moeite. Hartelijke groeten van huis tot huis, je Jaap Kaas".¹

Over de uiteindelijke namen en de schrijfwijze van de tekst is tot op het laatste moment discussie geweest in de gemeente wat er onder andere voor heeft gezorgd dat het monument niet zoals de bedoeling was voor 4 mei 1958 aan de Gemeente werd overgedragen, maar pas op 13 december dat jaar, ruim een half jaar later dan de bedoeling was. In een document dd. 22 september 1958 besluit de raad het monument te aanvaarden en de verantwoordelijkheid voor het onderhoud op zich te willen nemen (zie bijlage 6).²

Artistieke waarde

Het oeuvre van beeldhouwer, tekenaar en schilder Jaap Kaas is van nationale betekenis. Als gevolg van zijn werkzaamheden als docent is de omvang en bekendheid van het oeuvre minder groot dan op grond van zijn artistieke vaardigheden en vakmanschap te verwachten zou zijn. Lesgeven deed hij uit pure noodzaak om in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien. Omdat zijn docentschap soms ook niet voldoende geld opbracht was hij genooddaakt zich ook op het terrein van de toegepaste kunst te begeven en verzorgde illustraties bij artikelen. Daarnaast maakte hij gebruiksgrafiek.

Kaas heeft nauwelijks aan tentoonstellingen deelgenomen. Kaas is niet veel besproken geweest door de pers. Als lid van Arti et Amicitiae en de NKB exposeerde hij enkele malen op ledententoonstellingen, een solo expositie kreeg hij eind jaren twintig bij Kunsthandel O.P.G.A.N.G. in Amsterdam. Kaas was een gevoelige en solitaire man die in de loop van zijn leven verbitterd raakte als gevolg van voortdurende armoede, tegenslagen en teleurstellingen in het (verenigings-) leven. Bovendien had hij last van de gebeurtenissen in de oorlog die hem bleven achtervolgen. Leed dat hem was toegebracht ontgroeide hij niet. Na zijn pensionering werkte hij aan beelden maar liet deze amper aan buitenstaanders zien. Hij leidde een teruggetrokken leven.

Kaas was als klassiek geschoold beeldhouwer en tekenaar voornamelijk animalier, uitbeelder van dieren. Wanneer hij mensen verbeeldde was dat als personificatie van abstracte begrippen en onderwerpen. Hij werkte natuurgetrouw, realistisch en gedetailleerd en was wars van modes en stromingen. Kaas hield niet van het schetsmatige en streefde naar perfectie. Een dier, meest uit de dierentuin, werd in actie weergegeven en uitgebeeld als een individu, met een eigen karakter. De leeuw in het monument is het centrale punt en trekt veel aandacht naar zich toe, met name van een afstand. Hij is gestileerd weergegeven, vreesaanjagend, geladen en lijkt een waarschuwing in te houden. Kwa stileren en houding doet hij denken aan 'De dreigende mantelbaviaan' van Kaas, een brons uit 1938, waar de ogen, de gesperde bek en de dreigende houding de belangrijkste expressiemiddelen zijn.

¹ kopie brief Jaap Kaas aan Mari Andriessen van 11 mei 1957, archief De Bilt (te Breukelen).

² Schuler, E., *Het herdenkingsmonument bij Jagtlust* (1995) p.13, zie ook kopie archiefstuk (bijlage 6)

Dreigende Mantelbaviaan, brons, 1938

Expressie is voor Kaas het hoogste goed.³ In dit monument is hij daar zeer goed in geslaagd. Op de reliëfs aan beide zijkanten vallen de detaillering en expressieve kracht op, ze drukken helder uit waar het in het monument over gaat: personifiëren van de oorlog, het verzet, de vrede en de bevrijding, heldhaftigheid, standvastigheid en optimisme.

Kaas heeft goed rekening gehouden met de wens van de opdrachtgever en functie, vorm, inhoud, expressie en materiaalkeuze nauw op elkaar afgestemd. Het monument zit artistiek goed in elkaar.

³ Teeuwisse, J., *Leven en werk van beeldhouwer-tekenaar Jaap Kaas* (1987) p. 113 (noot 11: Barbe, H. 'Wekelijks interview. Jaap Kaas', De Haagsche Courant 10-2-1928)

Conditie van het monument

Constructie

Het oorlogsmonument is opgebouwd uit platen Euvillekalksteen, vermoedelijk rond een kern van gemetselde baksteen of beton. Het kunstwerk bestaat uit een kolom met een driehoekige doorsnede, waarvan het onderste deel breder is dan het bovenste. Het onderste deel van de kolom heeft aan de voorzijde een uitgehouwen tekst en het gemeentewapen en aan de zijkanten twee voorstellingen in laagrelief. Bovenop de kolom bevindt zich de zittende leeuw, uitgevoerd als vrijstaande sculptuur uit één blok steen. De kolom rust op een rechthoekige sokkel, eveneens in Euville kalksteen, die op zijn beurt rust op een fundering van beton (een plaat met onbekende dikte). De bovenrand van de fundering bevindt zich circa 35 centimeter onder het maaiveld.

Het monument bestaat uit tamelijk dikke platen. Met name in het onderste deel, maar ook in het midden van de linker zijkant, zijn in het verleden beschadigingen ontstaan. In het rapport van Rob Crèvecoeur uit 1995 wordt al een aantal van deze beschadigingen genoemd en vooral de grote scheur aan de linkerzijkant. Crèvecoeur vermoedde dat corrosie van metalen doken (of andere ijzeren bevestigingselementen) de oorzaak was van deze schade. Bij de restauraties die volgden zijn echter geen corroderende metaaldelen aangetroffen⁴. De oorzaak van de schade houdt vermoedelijk verband met de voegen, zie hierover de paragraaf 'Voegen'. De gerestaureerde schadeplekken zijn over het algemeen in goede conditie, waaruit kan worden opgemaakt dat de situatie daar stabiel genoemd kan worden.

1 Gerestaureerde beschadiging steen en gedegradeerde voegen

Er zijn geen aanwijzingen dat er op grote schaal vocht in de constructie treedt die schade veroorzaakt (hiervoor werd gevreesd in het rapport van Terwen Consultancy uit 2001). Wel gebeurt dat op relatief geringe schaal waar verticale voegen slecht worden. Evenmin hebben wij kunnen constateren dat er sprake is van verzakken of wijken van de constructie of delen daarvan.

Euville-kalksteen

⁴ Wij hebben hierover navraag gedaan bij Brinkman, die een eerste restauratie uitvoerde in 1995 en Steenhouwerij Maarsen die sinds ongeveer 10 jaar het onderhoud aan het monument verzorgt.

De kalksteen waaruit het monument is opgebouwd is te identificeren als Euville-kalksteen, genoemd naar de plaats van herkomst in het Noordfranse Maasdal. De kleur is wit tot licht beige. Het is een zogenaamde bioklastische zuivere kalksteen, bestaand uit fossielen, voornamelijk -tenminste 45%- stengelsegmenten van crinoïden (zeelelies) en ook fragmenten van zeeëgelstekels en schelpfragmenten die gecementeerd zijn door calcietskristallen. Deze kalksteen is ontstaan in het Boven Jura-tijdperk, toen een groot deel van Europa bedekt was door een warme, ondiepe binnenzee. Dit vormde een ideaal leefmilieu voor dieren als zeelelies en zeeëgels. De Euville kalksteensoort is tussen 1910 en 1940 veelvuldig toegepast in Nederland als bouwsteen en voor beeldhouwwerk, met name door de Amsterdamse School. Na de Tweede Wereldoorlog nam het gebruik ervan af.

Euville is een tamelijk poreuze kalksteen (porositeit ca. 15%). De porositeit hangt samen met onvolledige intergranulaire cementatie en gedeeltelijke oplossing van de intraklasten⁵. Vocht kan relatief eenvoudig in de steen trekken en geleidelijk het calcietcement tussen de hardere fossieldeeltjes oplossen. Dit verweringsproces begint aan het oppervlak, en zet zich geleidelijk voort dieper in de steen. Het verweerde oppervlak wordt ruw door materiaalverlies. Naarmate de steen verder verweert, neemt de porositeit toe. Euville is in principe vorstbestendig⁶ en zeer gevoelig voor sulfaataantasting (onder invloed van zwaveldioxide in de atmosfeer), wat kan leiden tot degradatie en vorming van gipskorsten kunnen ontstaan.

NB Natuursteen (en dus ook Euville kalksteen) is een natuurlijk en heterogeen materiaal. Vastgelegde technische eigenschappen zijn daarom altijd relatief.

Verwerking

Vergeleken met ander beeldhouwwerk in Euville kalksteen is het oorlogsmonument in De Bilt in zeer goede staat: zeer veel detaillering is nog intact en op veel plaatsen zijn de beitelslagen nog te zien. Slechts lokaal is de steen enigszins verweerd. Dit betreft vooral de bovendelen van de leeuw, met name bovenop de kop en bovenop de klauwen. Het gaat hier om de delen die het meest aan wind en regen zijn blootgesteld. Overigens is ook hier de conditie van de steen geenszins zorgwekkend te noemen.

2 De reliëfs aan de zijkanten zijn in goede conditie, detaillering en beitelslagen zijn nog zichtbaar.

⁵ Roland Dreesen, Michel Dusart, Frans Doporé, *Atlas natuursteen in Limburgse monumenten*, Genk 2003, p.154.

⁶ Zie RDMZ, *Natuursteenbestek*, Zeist z.j. A.0.2.1.4. Euville ; De gegevens hiervan zijn opgenomen als bijlage 1. Zie ook Roland Dreesen, Michel Dusart, Frans Doporé, 2003, p.154.

3 Verweerd oppervlak aan klauw en nagels

Ook aan de achterzijde en op de tekstplaat is de steen op enkele plaatsen in minder goede conditie en is het oppervlak op enkele plekken aangetast. Dit kan samenhangen met de graffiti-aanval van ruim 15 jaar geleden en de te harde reiniging die daarop volgde. Ook kan het hier om een minder resistente zône in de steen gaan.

4 Schade achterzijde, vermoedelijk ontstaan bij verwijdering graffiti midden jaren 1990

Waar de steen verweerd is, of te hard is gereinigd, is met de microscoop goed te zien dat de calciementering deels is verdwenen.

5 Verweerd oppervlak, cementering deels verdwenen(l) en onverweerd oppervlak (r)

Gipskorsten

Gipskorsten zijn nauwelijks aangetroffen. Slechts zeer lokaal, met name in enkele holtes (bijvoorbeeld in de muil en onder de buik van de leeuw) is sprake van gipskorstvorming, maar niet in ernstige mate. Dit hangt vermoedelijk samen met het feit dat we hier te maken hebben met een landelijke omgeving, waar de concentratie zwaveldioxide in de atmosfeer lager is dan in een stedelijke omgeving. Ook de geringe mate van verwerking hangt mogelijk samen met de relatief schone atmosfeer in De Bilt.

6 Dunne gipskorst in de muil van de leeuw

Begroeiing

Begroeiing komt op verschillende plaatsen voor. Het betreft vooral de sokkel, de achterzijde en de leeuw. Ook de bovenste delen van de zijplaten vertonen begroeiing. Het betreft algen (vermoedelijk verschillende soorten) en tenminste vier soorten korstmossen, waaronder ook endolitische (onder het oppervlak levende) korstmossen. Met name deze laatste kunnen schadelijk zijn voor de steen omdat ze de steen zowel chemisch als mechanisch kunnen beschadigen. Deze zijn echter moeilijk te bestrijden.

De korstmossen bevinden zich voornamelijk op de bovenkant van horizontale en diagonale delen van de sculptuur (vooral de sokkel en het schuine vlak aan de achterzijde), maar ook wel in holtes en in verweerde delen van de steen. De schade die deze korstmossen kunnen veroorzaken is relatief gering.

7 Korstmossen en algen op de kop van de leeuw

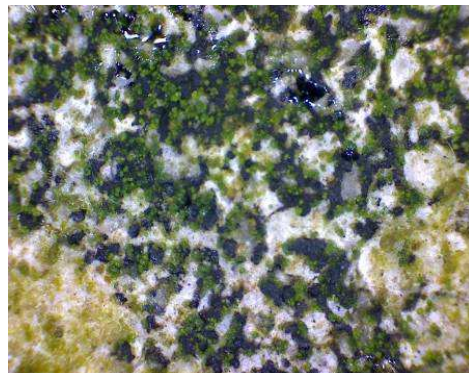

**8 Groei korstmossen
in verweerd oppervlak**

9 Endolitische korstmos

Er zijn tevens verschillende soorten algen aangetroffen. De algen komen op dezelfde delen voor als de korstmossen, maar ook nog op bijna de gehele bovenste zone en de achterzijde. Mogelijk blijven deze delen langer nat. Het gaat hierbij vooral om die delen die minder frequent door de zon beschenen worden en daardoor langer nat blijven. Vooral in de warmere en nattere delen van het jaar (de zomer) zal de algengroei hier actief zijn, in andere delen van het jaar zal de algengroei weer afnemen. Algen zijn geen belangrijke bron van schade en omdat de algengroei vooral aan de achterzijde voorkomt vormt deze ook nauwelijks een esthetisch bezwaar.

10 Algengroei op de horizontale en diagonale vlakken

Lokaal werd aan de verschillende zijden vogelpoep aangetroffen, vooral op de meer horizontale delen. Maar dit slechts in beperkte mate.

Scheuren

In de tekstplaat aan de voorzijde zijn twee kleine scheuren zichtbaar. Mogelijk staan deze scheuren met elkaar in verbinding. De scheuren lopen in horizontale richting, wat erop duidt dat het waarschijnlijk niet om een ernstig probleem gaat. De scheuren zijn op dit moment (2012) van zeer geringe omvang. De scheuren moeten wel gemonitord worden, om vast te stellen of ze niet progressief zijn. Daarnaast zijn er enkele in het verleden gerestaureerde scheuren, die er goed uitzien.

11 Scheur in het tekstrelief

Voegen

Een vrij groot deel van de voegen bestaat uit cement. Portlandcement is aanzienlijk harder dan Euville kalksteen en heeft andere materiaaleigenschappen. Het kan bovendien een bron van zouten vormen die de steen kunnen aantasten. Bovendien kan vocht langs slechte voegen tussen de steenplaten indringen. Vrijwel alle schadeplekken in de steen zijn langs de voegen gesitueerd. (Zie de schademapping in de bijlage.) Het is waarschijnlijk dat de schades veroorzaakt zijn door verkeerd voegmateriaal in combinatie met vocht.

12 Aanvulling met mortel

Crevecoeur stelde destijds vast dat er zich een scheur in de linkerzijkant 'ter halver hoogte' van het monument bevond. Hij vermoedde dat de scheur veroorzaakt werd door metalen

doken of bewapeningsstaven. Aan de voorzijde en op enkele andere plaatsen zijn ook nu nog sporen van schade te zien, die eveneens door gecorrodeerd metaal veroorzaakt zou kunnen zijn. Deze zijn nadien behandeld en hersteld met restauratiemortel. Restaurator P. Brinkman en Steenhouwerij Maarssen hebben geen roestende metalen delen aangetroffen. Op dit moment zien de gerestaureerde plekken er vrij goed uit.

13 Gerestaureerde scheur linker zijkant monument

Schade door vandalisme

Er is slechts één geval van vandalisme bekend en dat betreft een graffiti-aanval op de voorkant ter hoogte van de belettering. Dit incident is niet gedocumenteerd, er zijn geen foto's gemaakt van de graffiti en de verf of inkt zijn niet onderzocht. Ook de datum van de aanval is niet precies bekend, maar het gaat vermoedelijk om 1995 of kort daarvoor omdat de schade door Rob Crèvecoeur genoemd wordt in diens rapport uit dat jaar.⁷ Hij trof na de verwijdering van de graffiti nog sporen van een rode verf aan. Ook trof hij zouten aan, die hij in verband bracht met een reiniging met een zoutzuur-oplossing. Hij constateerde dat de reiniging meer schade heeft veroorzaakt dan de graffiti zelf. Hij geeft aan dat hij de reinigingsschade zowel aan de voorzijde ter hoogte van de belettering, als aan de achterzijde van het monument aantrof.

⁷ Advies Rob Crèvecoeur, Centraal Laboratorium, 10 juli 1995.

14 Schade aan de belettering vermoedelijk ontstaan door reiniging graffiti

Hoe dan ook, er is sprake van schade aan een deel van het tekst-reliëf en aan de twee bovenste platen aan de achterzijde. Enkele beschadigde letters zijn door Steenhouwerij Maarssen gerestaureerd met restauratiemortel *Monulit (grove Euville)*. Deze restauraties houden zich goed en de tekst is goed leesbaar. De plaat met het tekstreliëf is een belangrijk onderdeel van het monument. Er is geen aanleiding om – zoals gesuggereerd in het rapport van Terwen Consultancy – dit originele deel van het monument te vervangen.

Zout

Crèvecoeur maakte in 1995 ook melding van aangetroffen zouten rond de beschadigde plekken op de achterzijde van het kunstwerk. Tijdens ons onderzoek in maart 2012 troffen wij op dezelfde plaats aan de achterzijde nog steeds uitbloei van zouten aan, zowel op de bovenste als de middelste plaat, rond de verweerde plekken. Er lijkt sprake te zijn van enige activiteit, een kleine schol van de steen was losgedrukt. Toch lijkt de situatie niet heel zorgelijk, omdat de activiteit zich niet lijkt te verspreiden. Op de achterkant van het monument zijn twee monsters van de uitbloei genomen. De zouten zijn geanalyseerd (zie bijlage 7). Het ene monster wees op aanwezigheid van calciumcarbonaat (dat is materiaal uit de steen zelf en onschadelijk) en het andere op natriumsulfaat (thenardiet). Dit laatste is een zout dat goed oplost in water en dat schade aan de steen kan veroorzaken. De aanwezigheid van dit zout hangt mogelijk samen met een na de graffiti-aanval gebruikt reinigingsproduct.

15 Zoutuitbloei achterzijde monument

Oude restauraties en behandelingen

Crèvecoeur noemt in zijn rapport oude 'waarschijnlijk originele vullingen' in de steen. Het is niet duidelijk welke plekken al voor 1995 hersteld zijn. Sindsdien is het kunstwerk gerestaureerd en zijn herhaaldelijk kleinere en grotere schades hersteld. De dateringen van de verschillende schades zijn niet goed meer te achterhalen. Vrijwel alle gerestaureerde plekken zijn voor zover wij konden waarnemen in goede conditie.

Dat geldt echter helaas niet voor de voegen. Crèvecoeur gaf in 1995 al aan dat de oorspronkelijke voegen van (Portland-)cement op een aantal plaatsen in slechte conditie waren. Hij adviseerde deze te laten vervangen. Blijkbaar is een deel van de voegen daarna vervangen, mogelijk in verschillende fases.

Antigraffiti

Sinds de graffiti-aanval in of kort voor 1995 is een antigraffitiproduct op basis van bijenwas, Supral, gebruikt. Het kunstwerk wordt ieder jaar kort voor 4 mei gereinigd, waarna het onderste deel opnieuw preventief in deze was wordt gezet. Hoewel er geen directe schadelijke gevolgen van deze behandeling aan de steen te zien zijn, kan deze toch wel ongewenste bijwerkingen hebben. De waslaag heeft namelijk een afsluitend effect dat de waterhuishouding in de steen beïnvloedt. Vocht kan daardoor 'opgesloten' worden in de steen en vervolgens schade veroorzaken.

Een keramiek/steenrestaurator kan adviseren over geschikte alternatieve producten.

Omgeving en begroeiing

Het kunstwerk staat langs de oprijlaan naar het 'oude gemeentehuis' en is zichtbaar vanaf de weg. Het 'nieuwe gemeentehuis' ligt achter het monument. In het rapport van Crèvecoeur is sprake van een andere beplanting dan de huidige. De huidige beplanting voldoet prima.

Conclusie

De conditie van het monument lijkt over het algemeen vrij goed te zijn. Vergeleken met andere beelden van dezelfde steensoort is het oppervlak ervan nog mooi glad en is er nog veel detaillering aanwezig. Lokaal (vooral in het bovenste deel) is wat beginnende verwerking te zien en de verwijdering van graffiti aan voor- en achterzijde heeft de steen lokaal aangetast.

Enkele grotere schadeplekken (in het verleden al gerestaureerd) lijken te zijn veroorzaakt door te harde (en zouthoudend) portlandcement en verweerde voegen die de platen, in combinatie met vocht. De afsluitende werking van de wasbehandeling kan ook een rol gespeeld hebben.

Het monument heeft ook enigszins last van begroeiing, voornamelijk algen en korstmossen. Dit vooral op horizontale en diagonale vlakken. Dit is echter niet heel ernstig.

Behandeling

In elk geval is de hieronder vermelde behandeling aan de orde. Daarna volgen enkele optionele acties.

Voegen vervangen

Een deel van de voegen is gevoegd met te harde (portland)cement, een ander deel is in slechte conditie (losraken en wijken). Het is aan te raden alle voegen te vervangen door één zelfde voegmortel met goede structuur en samenstelling, die compatibel is met de steen (dezelfde eigenschappen, zoals porositeit). Dit zou een zachte kalkmortel moeten zijn, bijvoorbeeld van de firma Jahn. Vooral de verticale voegen dienen in goede conditie te zijn, want wanneer deze slecht worden kan vocht en vuil daar gemakkelijk binnen dringen. Deze zijn nu veelal in tamelijk slechte conditie.

De oude voegen dienen voorzichtig verwijderd te worden met een kleine beitel (niet met een slijptol!), zonder de steen te beschadigen.

Reinigen

Reinigen dient voorzichtig te gebeuren. Gebruik van chemicaliën moet daarbij in principe worden vermeden.

Crèvecœur adviseerde destijds reiniging d.m.v. stomen (lage druk, hoge temperatuur). Dit is inderdaad de meest veilige methode om het monument te reinigen. Algen groei is hiermee goed te verwijderen, hoewel deze steeds terug zal komen.

Wanneer begroeiing (korstmossen, mossen) te overheersend wordt, moet deze voorzichtig mechanisch verwijderd worden (voorzichtig lossnijden met scalpel).

Ontzouten

Omdat een zout is aangetroffen dat potentieel schadelijk is voor de steen, natriumsulfaat, is behandeling aan de orde. Het betreffende blok aan de achterkan moet lokaal ontzout worden met een geschikte ontzoutingspasta. De steen is zeer poreus, het type ontzoutingspasta moet hierop aangepast worden. Na het ontzouten moeten de behandelde zônes nog geruime tijd gemonitord worden om vast te stellen of er nog sprake is van activiteit.

Oude restauraties en 'probleemplekken' monitoren.

Het is zinvol oude restauraties en probleemplekken (haarscheuren, slechter wordende voegen, zoutuitbloei) te monitoren om vast te stellen of en in hoeverre er sprake is van progressieve degradatie. Wanneer dat het geval blijkt te zijn kan tijdig worden ingegrepen. Hierbij moeten regelmatig detail-foto's van deze probleemplekken gemaakt worden om deze met die van vorige controles te kunnen controleren en vast te kunnen stellen of er veranderingen zijn.

Eventueel elke 5 jaar of wanneer er veel veranderingen (schades of restauraties) hebben plaatsgevonden een nieuwe schademap maken. De oude bewaren als documentatie.

Antigraffiti-behandeling

Hoewel er geen herhaling van de graffiti-aanval heeft plaatsgevonden, is het toch verstandig geen risico te nemen en gebruik van een antigraffiti-systeem voort te zetten. Wij raden echter aan om over te stappen op een ander antigraffitiprodukt. Bij het produkt Supral, gebaseerd op bijenwas, dat sinds 1995 wordt gebruikt kunnen ongewenste

bijwerkingen optreden, zoals hydrofobe of zelfs afsluitende werking. Uit onderzoek van de TU Delft is gebleken dat was een negatief effect heeft op het drogend vermogen van de steen.⁸ Dit kan schade door vocht in de hand werken.

Antigraffiti producten op basis van polysaccharide hebben geen negatief effect op de vochthuishouding. Een dergelijk product zou daarom een goed alternatief voor de Supral was zijn.

Calamiteiten

In geval van vandalisme of calamiteiten, maar ook wanneer er vragen zijn over mortels of antigraffiti producten kan het beste een goed opgeleid keramiek/steenrestaurator ingeschakeld worden. Deze zijn te vinden via Restauratoren Nederland (www.restauratoren.nl/) of het Restauratoren Register (www.restaurator.nl/).

Optioneel:

Behandelen verweerde steen

Op die plaatsen waar de steen verweerd is en het oppervlakte ruw geworden is, zou de steen kunnen worden aangeheeld met een goede restauratiemortel (een kalkmortel, die compatibel is met de steen en eenzelfde kleur en structuur heeft). Een goede optie vormen Jahn mortels van de serie M70, basic, classic en softline. De korrelgrootte kan door de firma worden aangepast om de structuur van de steen te benaderen. Dit om verdere degradatie te beperken.

Ingrijpende en kostbare behandelingen zoals impregneren (bijvoorbeeld volgens het Ibach-procédé⁹) raden wij niet aan.

16 Bloemen op en rond het monument na de herdenking in augustus

Beplanting

Aan te raden is de beplanting rondom het monument laag te houden, zodat de steen kan goed kan drogen. Ook is het zinvol om na een herdenking de bloemen die direct op of tegen het monument liggen wat naar voren te halen.

Digitale scan monument

Dit is in 2001 al door Terwen Consultancy voorgesteld en verdient zeker aanbeveling. Hiermee kan de huidige toestand met alle nog aanwezige details worden vastgelegd. Dit

⁸ Barbara Lubelli e.a., 'Effect of anti-graffiti coatings on the drying behaviour of building materials', *11DBMC International Conference on Durability of Building Materials and Components ISTANBUL - TURKEY* May 11-14th, 2008.

⁹ De Duitse firma Ibach heeft een procedé ontwikkeld, waarbij poreuze steen onder hoge druk tot in de kern wordt geïmpregneerd. Deze methode is niet reversibel en tamelijk kostbaar. Bovendien moet het kunstwerk voor deze behandeling naar Duitsland worden getransporteerd.

kan van grote waarde zijn bij toekomstige restauraties. Ook is het een ijkpunt voor monitoren van eventueel verval. In een uiterste geval kan het bovendien dienen om een replica van het monument te maken. Er bestaan enkele firma's die ervaring hebben met vergelijkbare toepassingen. Het is daarbij van belang dat het een gedetailleerde scan is.

Tekst en informatie

De tekst op het tekstbordje bij het monument geeft een goede algemene tekst. Hierop ontbreekt echter informatie over de kunstenaar en symboliek van de voorstellingen. Desgewenst kan daarnaast uitgebreidere informatie gegeven worden via internet, informatie in het gemeentehuis of bijvoorbeeld via een tentoonstelling over het monument.

Afb. 3
Ontwerp Jaap Kaas 26-1-1957 voor een
herdenkingsmonument te Bilthoven (zijaanzicht,
vooraanzicht, doorsnede en perspectiefschets)
Archief Jaap Kaas, RKD Den Haag

Afb. 4
Schets Archief Jaap Kaas, RKD Den
Haag

Bijlage 1:

Symboliek:

De leeuw in het monument is het centrale punt en trekt veel aandacht naar zich toe. Voor Nederlanders is de leeuw herkenbaar als heraldisch symbool van de Koningin en het land in het Koninklijk wapen van Nederland. Ook in het embleem van het Nederlandse leger komt de leeuw voor, met opgeheven zwaard. In een militair-bestuurlijke context vinden we de leeuw in West Europa al sinds 1504 en als krijgssymbool gaat de leeuw al terug tot in de verre oudheid. De Nederlandse leeuw symboliseert in zijn geheel de gewapende macht van de soevereine van de Unie.

Daarnaast is de leeuw een universeel symbool voor heerschappij over de aarde en is de leeuw de koning van de dieren. Hij verbeeldt de dapperheid, innerlijke kracht en symboliseert daarmee vele facetten van oorlog en verzet.

In het monument is de leeuw gestileerd weergegeven, vreesaanjagend, geladen en lijkt een waarschuwing in te houden. Hij straalt kracht uit en zijn licht gespannen houding toont dat hij klaar is om te springen mocht dat nodig zijn.

Ook de reliëfs verbeelden oorlog en verzet. Enerzijds is de uitbeelding van de bezetting te zien in de vorm van een soldaat die bezwijkt aan de overmacht van de bezetter, weergegeven door de adelaar, het wapen van Duitsland, met in zijn poot een swastika, het hakenkruis. En aan de andere zijde is de bevrijding uitgebeeld in de vorm van een ter aarde geworpen figuur die de brandende toorts (symbool voor het vuur van het verzet) overdraagt aan een krijgsmakker die de bevrijding verbeeldt. Pierre Janssen heeft het mooi verwoord: *"De vrijheid is een helder vuur, waaraan je je kunt verwarmen, als een licht in het donker. De vijand heeft dat vuur proberen te doven. Maar de mensen van het Verzet hebben gezorgd, dat in het geheim het licht van de vrijheid toch bleef branden."* Het materiaal van het monument, de witte steensoort ondersteunt de boodschap, wit staat voor onschuld. De keuze voor een zuil- en obeliskachtige sokkel staat symbool voor standvastigheid en deugd of de zuil als symbool van het einde van het aardse leven.

Tekst op het monument

Op de voorkant van het monument, onder de leeuw, is het wapen van De Bilt afgebeeld met de elf namen van mensen die in het verzet sneuvelden: 'GEMEENTENAREN GEVALLEN IN EN DOOR HET VERZET'. Daarbij staan twee regels uit het Wilhelmus: 'DEN VADERLANT GHETROUWE. BLIJF ICK TOT INDEN DOOT'.

Tekst op de plaque

Bij dit monument worden jaarlijks allen herdacht die in het koninkrijk der Nederlanden of waar ook ter wereld in oorlogssituaties en bij vredesoperaties zijn omgekomen. Vanwege de bijzondere betekenis van de herdenking van de slachtoffers in Azië die hier jaarlijks plaats vindt, is de aarde onder dit monument gemengd met grond van het ereveld Kalibanteng te Java.¹⁰

¹⁰ Tekst overgenomen van een foto gemaakt van het monument op 16-02-2012.

Bijlage 2:

Jaap Kaas, leven en werk

Jacobus (Jaap) Kaas (04-08-1898 - 04-10-1972), geboren in Amsterdam, was het derde kind uit een vrijzinnige joods gezin¹¹. Het gezin vertrok kort daarna naar Antwerpen. Kaas ging vaak naar de Antwerpse Zoo en zag daar animaliers aan het werk zoals Rembrandt Bugatti. Geïnspireerd door deze mensen volgde hij vanaf zijn twaalfde jaar de avondopleiding aan de Koninklijke Academie voor Schone Kunsten te Antwerpen. Na het uitbreken van de eerst wereldoorlog verhuisde de familie terug naar Amsterdam. Daar volgde Jaap Kaas de opleiding beeldhouwkunst aan de Rijksakademie voor Beeldende Kunst en daar leerde hij Mari Andriessen, Albert Termote en Anton Maas kennen. Net als in Antwerpen zocht Kaas de dierentuin op, ditmaal Artis, waar hij door ging met het bestuderen en observeren van dieren. Tussen 1927 en 1945 kreeg Kaas hier een atelierruimte tot zijn beschikking.

Toen Jaap Kaas klaar was met zijn opleidingen was het een lastige tijd voor beeldhouwers om werk te vinden. Van de gemeente Amsterdam kreeg hij steunkrediet en maakte in de periode 1925-1936 in opdracht van de gemeente bouwplastieken voor in de architectuur in Amsterdam-Zuid.¹² In 1926 deed hij mee aan de Prix de Rome (beeldhouwkunst) en mocht door naar de eindronde maar viel niet in de prijzen.

In 1936 kreeg hij een baan aangeboden als leraar aan het Instituut voor de Kunstnijverheid te Amsterdam. Maar toen WO II uitbrak moest hij hiermee stoppen vanwege zijn Joodse afkomst. Al snel werd hij gevraagd de leiding te nemen over de Middelbare Joodse Kunstnijverheidsschool die werd opgericht, wat Kaas met overgave deed tot deze ook moest sluiten. Kaas dook onder in Rotterdam. Direct na de oorlog zocht hij opnieuw een baan als leraar en kreeg deze aan de Rotterdamse Academie van Beeldende Kunst.¹³

Kaas was lid van verschillende beroepsverenigingen. Na de oorlog was hij actief lid van de Nederlandse Kring van Beeldhouwers. De NKB nam de taak op zich om het plaatsen van herdenkingsmonumenten voor de oorlog te controleren. Hiermee wilde ze het aantal in toom houden en de kwaliteit van de monumenten hoog houden. Er werden op landelijk en provinciaal niveau commissies opgezet die een monument moesten goedkeuren voor het geplaatst kon worden. Er werden veel eisen aan een monument gesteld, omdat het een grote groep mensen moest aanspreken. Verder moest het een *"blijvende herinnering en een tastbaar, onveranderlijk teken zijn"*¹⁴. Door deze regeling en eisen voor een monument zorgde de NKB er voor dat de opdrachten (meestal) bij aangesloten kunstenaars terecht kwamen.

¹¹ Schuler, E., *Het herdenkingsmonument bij Jagtlust* (1995) p.7

¹² Teeuwisse, J., *Leven en werk van beeldhouwer-tekenaar Jaap Kaas* (1987) pp. 34-52

¹³ Amerongen, Noortje van, *Het jaar 1945 door de ogen van de joodse beeldhouwer Jaap Kaas*, RKD Bulletin 2011/12 p. 29

¹⁴ Beuzekom, Ingrid van, *oorlogsmonumenten* (1995) p.10

Daarnaast richtte het NKB zich op het organiseren van tentoonstellingen voor moderne kunst. Hierover ontstond onenigheid. Omdat beeldend kunstenaars in die periode in de overgang zaten van ontwikkelingen van figuratieve kunst naar abstracte kunst kwam er onenigheid. Over het algemeen maakten de oudere kunstenaars figuratief en decoratief werk, waarschijnlijk mede door hun werkzaamheden voor gebouwen.¹⁵ Kunstenaars die abstract werkten kregen de voorkeur. Dit kwam onder meer door Stedelijk museum directeur Santberg, die een sterke voorkeur had voor abstracte kunst. Jaap Kaas, als figuratief kunstenaar was het niet eens met deze voorkeur en stap in 1954 uit de vereniging.

Kaas heeft tot aan zijn pensioen in 1963 les gegeven. Zijn oeuvrelijst beschouwend valt op dat hij voor de oorlog het meest heeft geproduceerd en tijdens de periode dat hij les gaf kwam hij minder aan zijn eigen werk toe. Na zijn pensionering neemt dit weer toe maar hij treedt daarmee niet naar buiten. Hij heeft twee oorlogsmonumenten gerealiseerd; een in Edam en in Bilthoven. Hij kreeg meerdere opdrachten voor oorlogsmonumenten maar wees deze af of weigerde ze af te maken wanneer hij gevraagd werd om aanpassingen te maken die hij niet wilde doorvoeren.

Zijn vrije werk bestond voornamelijk uit dierfiguren. Hij was animalier in hart en nieren met een goed gevoel voor de uitbeelding van het dier door het vele observeren en natekenen in dierentuinen. Na zijn pensioen was Kaas niet meer betrokken bij verenigingen, hij zonderde zich af.

¹⁵ Plantenga, H. *Nederlandse Beeldhouwkunst 1900-1960* Fodor (2^e jaargang nr. 10; mei 1983) p. 8

Bijlage 3:

Chronologisch overzicht gedocumenteerde gebeurtenissen met betrekking tot het monument.

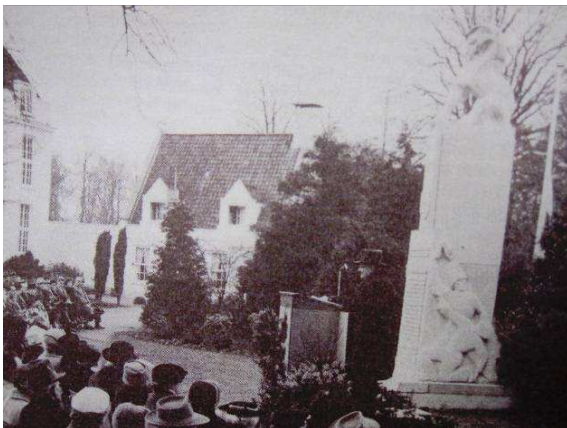
1956

Jaap Kaas krijgt de opdracht een verzetsmonument te maken voor gemeente de Bilt. De communicatie tussen Kaas en het comité, over de details van het monument en het proces is uitgebreid gedocumenteerd en bestaat uit o.a. correspondenties, vergadernotulen, schetsen en uitnodigingen.

1958

De overdracht van het verzetsmonument geregeld door het comité voor het verzetsmonument aan de gemeente vindt plaats op 13 december 1958.¹⁶

Na de plaatsing en onthulling van het monument is er lange tijd geen documentatie bekend. Op moment van de plaatsing is het monument in het gras, dicht met de achterzijde tegen de begroeiing geplaatst die bestaat uit groene bossages met daarachter bomen. Foto's uit de jaren negentig laten zien dat naast en voor het monument bestrating is aangebracht. Tevens is er een pad met aan weerszijden een border aangelegd en de begroeiing achter het monument is hoog en komt naderbij. Vermoedelijk is de bestrating aangebracht op het moment dat de herinneringsplaque aan de voet van het monument is toegevoegd.

Plaatsing van het monument, 1958

Monument, 2005?

1995

¹⁶ Schuler, E., *Het herdenkingsmonument bij Jagtlust*, De Biltse Grift, april 1995
Pagina 32 van 43

De gemeente vraagt om een advies voor onderhoud en bescherming van het monument bij het Centaal Laboratorium (de huidige Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). Eerder dit jaar is het monument beklad met graffiti, een hakenkruis. Dit is direct verwijderd, waarschijnlijk met de hogedrukspuit. Uit het adviesrapport komt het volgende naar voren;

Gelukkig zijn de bekladdingen bij het monument te de Bilt niet dermate ernstig geweest dat reiniging niet meer mogelijk was. Toch zijn de sporen van een fel rode verf aan de voorzijde en de restanten van een bekladding, maar meer nog de gevolgen van de reiniging aan de achterzijde te zien. Ook enkele van de opvallende letters zijn door reinigungsacties beschadigd.¹⁷

Volgens dit rapport heeft het overhaast schoonmaken van het monument meer schade gegeven dan de bekladding zelf. De adviezen die in het rapport van 1995 worden genoemd zijn:

- het voegwerk uitkappen en vervangen voor een voeg die zich aanpast aan het omliggende steenwerk.
- De scheur dient opengekapte te worden en aangevuld te worden met mortel.
- De steen dient gereinigd te worden met een stoomreiniging.
- De steen tegen graffiti beschermen.
- De begroeiing rondom iets snoeien.

Wat de gemeente met de adviezen heeft gedaan is niet gedocumenteerd. Pieter Brinkman, restaurator, bevestigt de volgende restauraties te hebben uitgevoerd:

- Verwijderen plantengroei
- Reinigen monument met non-iogene zeep, stoom en algendoder remmers.
- gescheurde plaat gerepareerd
- Voegwerk vervangen met Jahn-voegmortel
- Het gehele monument in de was zetten (tevens antigraffiti)¹⁸

Welke restauraties precies waar zijn uitgevoerd en welke antigraffiti is gebruikt zijn dus niet bekend.

In mei 1995 is er aan de voet van het monument een plaque geplaatst met daarop de tekst *VOOR VREDE, VRIJHEID EN RECHTVAARDIGHEID, 1995*. Deze tekst is geplaatst om het monument een bredere betekenis te geven dan alleen verzetsmonument.¹⁹

2001

In 2001 is er nogmaals een advies aangevraagd door de gemeente, dit keer bij *Terwen consultancy*. Hierin wordt beschreven welke restauraties zijn gedaan door restaurator Pieter Brinkman²⁰ naar aanleiding van het eerdere advies uit 1995:

¹⁷ Crèvecoeur, R., *Adviesrapport voor onderhoud en bescherming*, Centraal Laboratorium, 1995

¹⁸ mailcontact Brinkman, P. 08-03-2012

¹⁹ Zie

http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1902 (geraadpleegd: 05-03-2012)

²⁰ Zie <http://www.brinkman-restauratie.nl/page/projecten/> (geraadpleegd: 27-02-2012)

- Het monument werd gestoomd
- Een aantal vlekken werd gebleekt
- Oud voegwerk dat los zat is uitgehakt en vervangen.
- Een scheur aan de zijkant van het monument werd verankerd en afgestroken met Jahn-voegmortel.
- Een antigraffiti-middel *Supral antigraffiti* werd aangebracht.²¹

Ook is het advies over het korten van de begroeiing nageleefd.

De uitgevoerde werkzaamheden komen dus overeen met wat Brinkman ook heeft bevestigd.

Het advies in het rapport van 2001:

- Al het voegwerk laten vervangen
- De steen om de drie jaar in antigraffiti zetten.
- Overwogen kan worden een gedeelte van de tekst te vervangen.
- Sommige oude reparaties waren niet goed, deze opnieuw behandelen.
- Een jaarlijkse controle van de toestand doen.
- Het maken van een driedimensionale scan voor het behoud van de staat op het moment, te herhalen na ca. drie jaar.

Na het adviesrapport heeft de gemeente Bilthoven Steenhouwerij Maarssen gevraagd jaarlijks onderhoud te plegen. Bij de eerste onderhoudsbeurt is het monument geheel behandeld met een lage druk reiniging met warm water en daarna is het geheel gereinigd met het antigraffiti middel Supral. Bij later behandelingen is het monument alleen aan de letters, zij- en achterkant van de sokkel behandeld. Bij de eerste onderhoudsbeurt zijn er ook wat kleine schades hersteld met Jahn-mortel, de voegen zijn hersteld met Jahn-voegmortel. De beschadigde letters zijn aangeheeld met Monoliet. Later zijn er wat schades geweest aan de sokkel, rechts voor.

2010

In 2010 is de bestaande plaquette vervangen door een plaquette waar onder aarde uit Java is gemengd met de aarde hier. Dit als symbolische verbinding tussen de geschiedenis tussen Nederland en Nederlands-Indië.²² De huidige tekst op de plaquette luid;

Bij dit monument worden jaarlijks allen herdacht die in het koninkrijk der Nederlanden of waar ook ter wereld in oorlogssituaties en bij vredesoperaties zijn omgekomen.

Vanwege de bijzondere betekenis van de herdenking van de slachtoffers in Azië die hier jaarlijks plaats vindt, is de aarde onder dit monument gemengd met grond van het ereveld Kalibanteng te Java.²³

2011

Er is een gedeelte plaveisel direct grenzend aan het monument van 20 cm vervangen door grint om opspattend water tegen te gaan.

²¹ Terwen, P.A., *advies onderhoud verzetsmonument Bilthoven*, Terwen consultancy, 2001

²² Zie

http://www.4en5mei.nl/herinneren/oorlogsmonumenten/monumenten_zoeken/oorlogsmonument/1902 (geraadpleegd: 05-03-2012)

²³ Tekst overgenomen van een foto gemaakt van het monument op 16-02-2012.

Bijlage 4:

Schademapping

Legenda:

Bijlage 5:

(Ontleend aan RDMZ Natuursteenbestek)

Euville

Definitie: «Euville»: «kalksteen» welke gewonnen wordt in het Département de la Meuse, Frankrijk. De steen heeft een grofkorrelige structuur en is opgebouwd uit onder andere crinoïden en stekels van zeeëgels, die samengegroeid zijn door kristallijne koolzure kalk. Het breukvlak is ruw korrelig met glanzende facetten van kristallijne kalk. Bruinkleurige en sponsachtige plekken kunnen voorkomen.

«Euville marbrier»: «variant» van «Euville».

Bepalingen:

- * Alleen de «variant» «Euville marbrier» mag toegepast worden.
- * Bruinkleurige en sponsachtige plekken mogen niet voorkomen.
- * De steen moet gelijkmatig van kleur en structuur zijn.
- * «kalklijnen» mogen voorkomen, maar scheuren en «steken» niet.
- * «Euville» niet toepassen bij industriële centra.

Toelichting: Technische eigenschappen

wateropname	0,64	%vol
drukvastheid	29	N/mm ²
soortelijke massa	2220	kg/m ³
vorstbestendig	ja	

De steen is verkrijgbaar in de volgende afmetingen:

lang max.	3000	mm;
breed max.	1100	mm;
dik max.	1250	mm.

Naast «Euville marbrier» zijn ook de varianten» Euville roche en Euville construction verkrijgbaar.

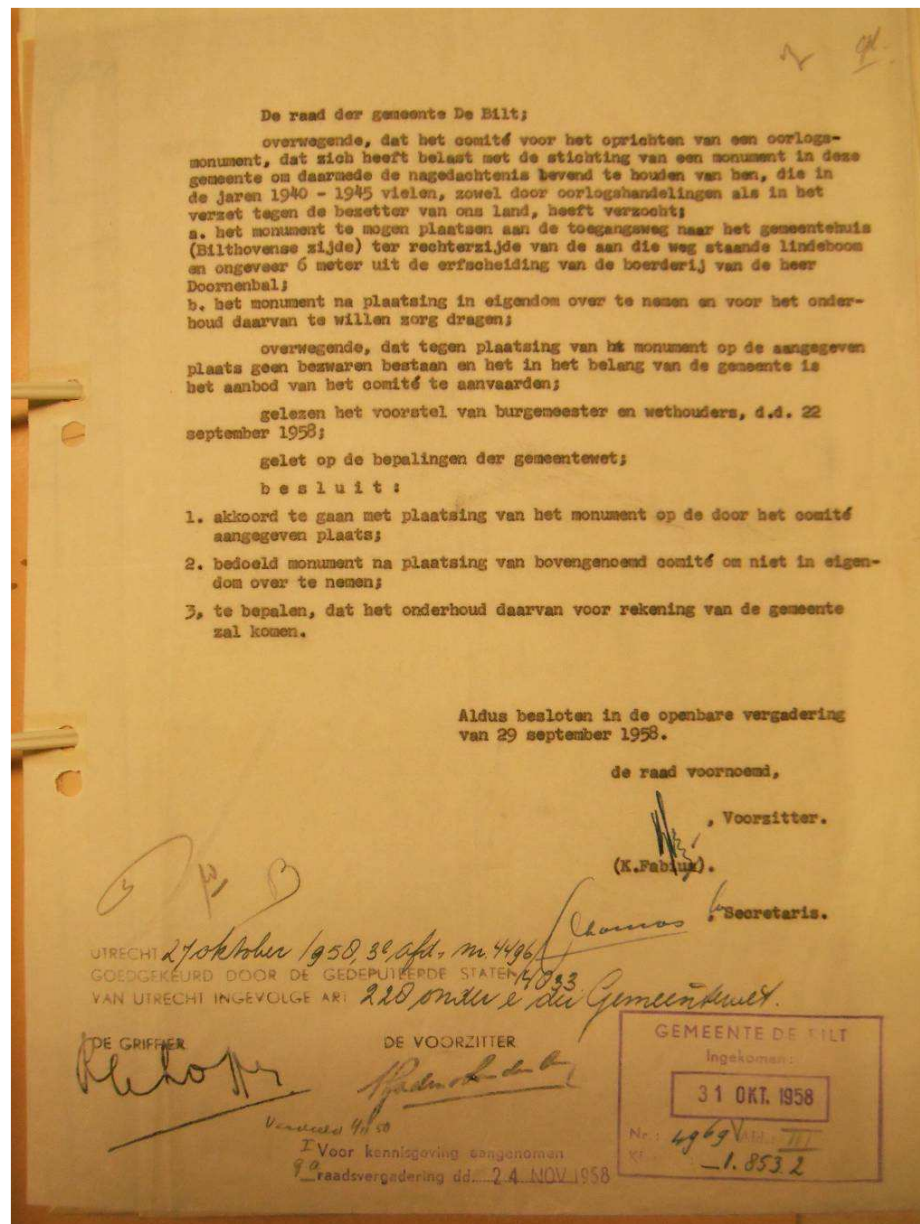
«Euville» wordt toegepast ten behoeve van profielwerk, beeldhouwwerk, traceringen en balustraden.

De steen is geschikt om te «schuren», «frijnen», «scharreren», «spitsen» en «prikken».

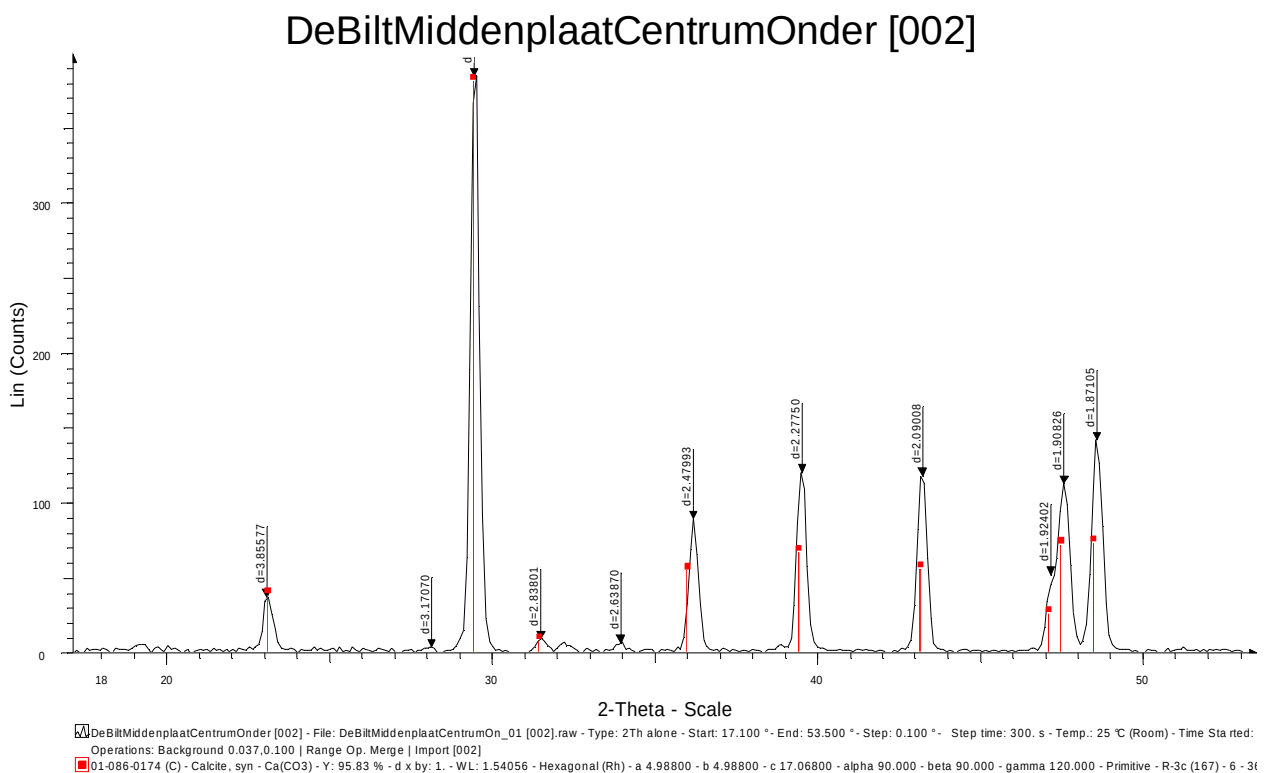
«Euville» patineert blank op de regenkant en donker daar waar geen regen komt. De steen verweert ruw.

Bijlage 6:

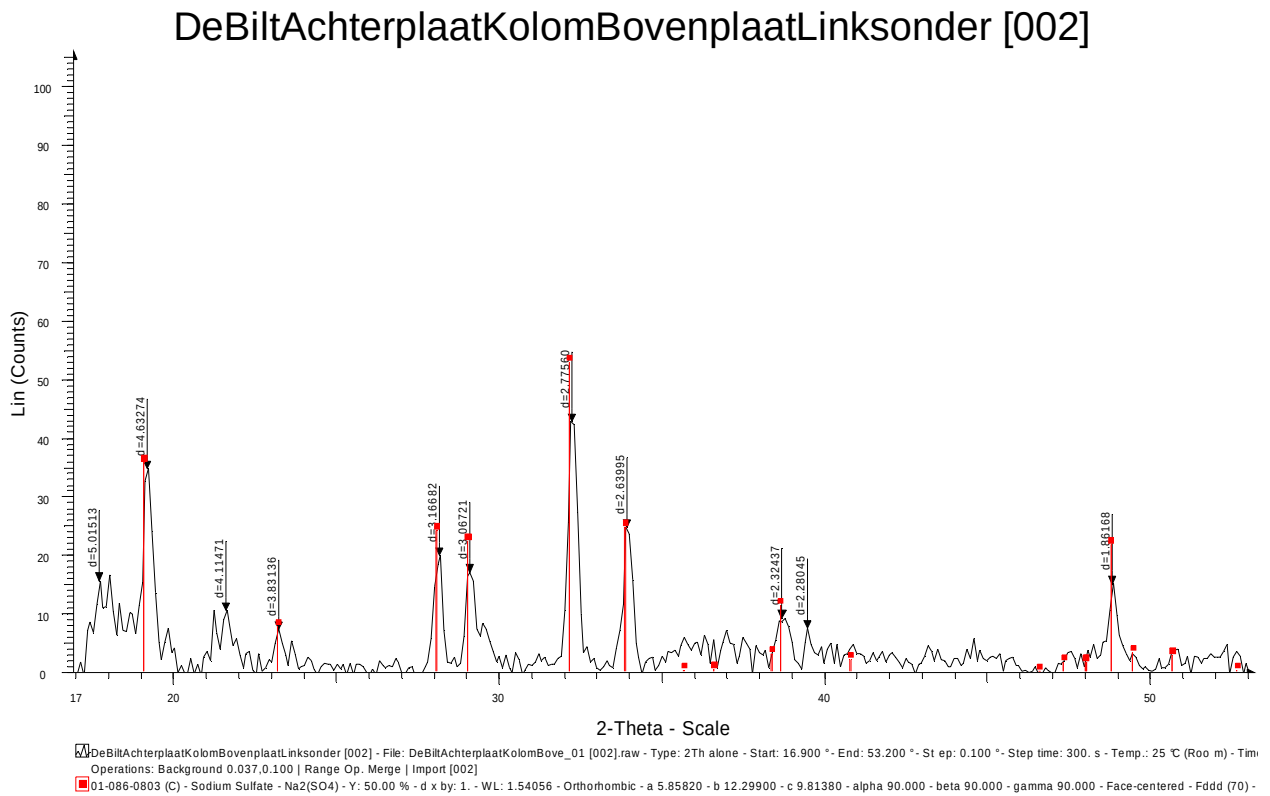
Officieel besluit Gemeenteraad De Bilt d.d. 29-9-1958:

Bijlage 7:
Analyse zouten aangetroffen aan de achterkant van het monument.

Het monster bestaat uit calciëet (calciumcarbonaat).

Het monster bestaat uit natriumsulfaat (als mineraal bekend onder de naam thenardiet).